पुरुषसूक्तम्

(ऋग्० १०।९०)

[इसके ऋषि 'नारायण', देवता 'पुरुष' और छन्द 'अनुष्टुप्' (प्रथम १५ मंत्र) तथा 'त्रिष्टुप्' (अन्तिम मन्त्र) हैं ।]

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

पदपाठ—सहस्रऽशीर्षा । पुरुषः । सहस्रऽअक्षः । सहस्रऽपात् ।
सः । भूमिम् । विश्वतः । वृत्वा । अति । अतिष्ठत् ।
दशऽअङ्गुलम् ॥ १ ॥

सायणभाष्यम्—'सहस्रशीर्षा' इति षोडशर्चं 'षष्ठं' सूक्तम् । नारायणो नामर्षिरन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा अनुष्टुभः । अव्यक्तमहदादिविलक्षणश्चेतनो यः पुरुषः 'पुरुषान्न परं किंचित्' (क० उ० १।३।११) इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः स देवता । तथा चानुक्रान्तं--'सहस्रशीर्षा षोडश नारायणः पौरुषमानुष्टुभं त्रिष्टुबन्तं तु' इति । गतो विनियोगः ।

सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडाख्यो यः पुरुषः सोऽयं सहस्रशीर्षा । सहस्रशब्दस्योपलक्षणत्वादनन्तैः शिरोभिर्युक्त इत्यर्थः । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात् तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वम् । एवं सहस्राक्षित्वं सहस्रपादत्वं च । सः पुरुषः भूमिं ब्रह्माण्डगोलकरूपां विश्वतः सर्वतः वृत्वा परिवेष्ट्य दशाङ्गुलं दशाङ्गुलपरिमितम् देशम् अत्यतिष्ठत् अतिक्रम्य व्यवस्थितः । दशांगुलमित्युपलक्षणम् । ब्रह्माण्डाद् बहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः ॥ १ ॥

हिन्दी—पुरुष [पुरुषः] हजारों सिरों वाला [सहस्रशीर्षा], हजारों आँखों वाला [सहस्राक्षः] (और) हजारों पैरों वाला [सहस्रपात] (है), वह [सः] ब्रह्माण्ड को [भूमिम्] सब ओर से [विश्वतः] आवृत करके [वृत्वा] (भी) दश अंगुलि-परिमाण तक [दशांगुलम्] अवस्थित है [अत्यतिष्ठत] ॥ १ ॥

Scanned by CamScanner

पुरु॑ष ए॒वेदं सर्वं॒ यद्भू॒तं यच्च॒ भव्य॑म् ।
उ॒तामृ॑त॒त्वस्येशा॑नो॒ यदन्ने॑नाति॒रोह॑ति ॥ २ ॥

पदपाठ—पुरु॑षः । ए॒व । इ॒दम् । सर्व॑म् । यत् । भू॒तम् । यत् । च॒ । भव्य॑म् । उ॒त । अ॒मृ॒त॒ऽत्वस्य॑ । ईशा॑नः । यत् । अन्ने॑न । अ॒ति॒ऽरोह॑ति ॥ २ ॥

सायणभाष्यम्—यत् इदं वर्तमानं जगत् तत् सर्वं पुरुष एव । यत् च भूतम् अतीतं जगत् यच्च भव्यं भविष्यज्जगत् तदपि पुरुष एव । यथास्मिन् कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेवाः[1] सर्वेऽपि विराट्पुरुषस्यावयवाः तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यमित्यभिप्रायः । उत अपि च अमृतत्वस्य देवत्वस्य अयम् ईशानः स्वामी । यत् यस्मात् कारणात् अन्नेन प्राणिनां भोग्येनान्नेन निमित्तभूतेन अतिरोहति स्वकीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति तस्मात् प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकारान्नेदं तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः[2] ॥ २ ॥

हिन्दी—यह सब कुछ (अर्थात् वर्तमान-जगत्) [इदं सर्वम्], जो कुछ हो चुका (अर्थात् भूतकालिक जगत्) [यद् भूतम्] तथा जो कुछ होगा (अर्थात् भविष्यज्जगत्) [यत् च भव्यम्] (वह सब) पुरुष ही (है) [पुरुषः एव]; तथा [उत] (वह) अमरता का भी (अर्थात् अमरों का) [अमृतत्वस्य] स्वामी (है) [ईशानः], जो कि [यत्] अन्न से (अर्थात् यज्ञ में आहुतिरूपेण प्रदत्त अन्न से) [अन्नेन] वृद्धि को प्राप्त होती है [अतिरोहति] ॥ २ ॥

Scanned by CamScanner

प्रकट हो पाता।

एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पूरुषः।
पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

पदपाठ—एतावान्। अस्य। महिमा। अतः। ज्यायान्। च। पुरुषः। पादः। अस्य। विश्वा। भूतानि। त्रिऽपात्। अस्य। अमृतम्। दिवि ॥ ३ ॥

Scanned by CamScanner

सायणभाष्यम्—अतीतानागतवर्तमानरूपं जगद्यावदस्ति एतावान् सर्वोऽपि अस्य पुरुषस्य महिमा स्वकीयसामर्थ्यविशेषः। न तु तस्य वास्तवस्वरूपम्। वास्तवस्तु पुरुषः अतः महिम्नोऽपि ज्यायान् अतिशयेनाधिकः। एतच्चोभयं स्पष्टीक्रियते। अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि पादः चतुर्थोंऽशः। अस्य पुरुषस्य अवशिष्टं त्रिपात् स्वरूपम् अमृतं विनाशरहितं सत् द्योतनात्मके स्वप्रकाशस्वरूपे व्यवतिष्ठत इति शेषः। यद्यपि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० आ० ८।१; तै० उ० २।१) इत्याम्नातस्य परब्रह्मण इयत्ताभावात् पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं तथापि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात् पादत्वोपन्यासः ॥ ३ ॥

हिन्दी—इतनी (तो) [एतावान्] इस (पुरुष) की [अस्य] महिमा (मात्र) है [महिमा], पुरुष (अर्थात् उसका वास्तविक स्वरूप तो) [पुरुषः च] इससे [अतः] कहीं अधिक बड़ा (है) [ज्यायान्]। सम्पूर्ण (अर्थात् कालत्रयवर्ती) [विश्वा] प्राणी [भूतानि] इस (पुरुष) का [अस्य] एक-चौथाई भाग (है) [पादः], इसका [अस्य] (शेष) तीन-चौथाई अंश [त्रिपात्] द्युलोक में (है) [दिवि] (और) अविनाशी (है) [अमृतम्] ॥ ३ ॥

Scanned by CamScanner

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत्पुनः ।
ततो विष्वङ्व्यक्रामत साशनानशने अभि ॥ ४ ॥

पदपाठ—त्रिऽपात् । ऊर्ध्वः । उत् । ऐत् । पुरुषः । पादः । अस्य । इह । अभवत् । पुनरिति । ततः । विष्वङ् । वि । अक्रामत् । साशनानशने इति । अभि ॥ ४ ॥

सायणभाष्यम्—योऽयं त्रिपात् पुरुषः संसाररहितो ब्रह्मस्वरूपः सोऽयं ऊर्ध्व उदैत् अस्मादज्ञानकार्यात् संसाराद् बहिर्भूतोऽत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्ट उत्कर्षेण स्थितवान् । तस्य अस्य योऽयं पादः लेशः सोऽयम् इह मायायां पुनः अभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः पुनरागच्छति । अस्य सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तं—'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' (भ०गी० १०।४२) इति । ततः मायायामागत्यानन्तरं विष्वङ् देवमनुष्यतिर्यगादिरूपेण विविधः सन् व्यक्रामत् व्याप्तवान् । किं कृत्वा । साशनानशने अभि अभिलक्ष्य । साशनं भोजनादिव्यवहारोपेतं चेतनं प्राणिजातम् अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् । तदुभयं यथा स्यात् तथा स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

हिन्दी—तीन-चौथाई अंश वाला [त्रिपात्] पुरुष [पुरुषः] ऊपर उठ गया (अर्थात् ऊपर अमरों के लोक में स्थित हो गया) [ऊर्ध्वः उदैत्] (तथा) उसका [अस्य] एक-चौथाई अंश [पादः] यहां (अर्थात् इस जगत् में) [इह] बार-बार [पुनः] उत्पन्न होने लगा [अभवत्]; तब (अर्थात् इस जगत् में आविर्भूत होने के उपरान्त) [ततः] (वह) भोजन करने वाले (अर्थात् चेतन जगत्) और भोजन न करने वाले (अर्थात् जड़ जगत्) [साशन-अनशने] के रूप में [अभि] सभी ओर [विष्वङ्] व्याप्त हो गया [व्यक्रामत्] ॥ ४ ॥

Scanned by CamScanner

तस्माद्विराळजायत विराजो अधि पूरुषः ।
स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥ ५ ॥

पदपाठ—तस्मात् । विऽराट् । अजायत । विऽराजः । अधि । पुरुषः । सः । जातः । अति । अरिच्यत । पश्चात् । भूमिम् । अथो इति । पुरः ॥ ५ ॥

सायणभाष्यम्—विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तं तदेवात्र प्रपञ्च्यते । तस्मात् आदिपुरुषात् विराट् ब्रह्माण्डदेहः अजायत उत्पन्नः । विविधानि राजन्ते वस्तून्यत्रेति विराट् । विराजोऽधि विराड्देहस्योपरि तमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषः तद्देहाभिमानी कश्चित् पुमान् अजायत । सोऽयं सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स्वयमेव स्वकीयया मायया विराड्देहं सृष्ट्वा यत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवत् । एतच्चाथर्वणिका उत्तरतापनीये विस्पष्टमामनन्ति—'स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रवि-

Scanned by CamScanner

स्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव' (नृता० २।१।९) इति । स जातः विराट् पुरुषः अत्यरिच्यत अतिरिक्तोऽभूत् । विराड्व्यतिरिक्तो देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोऽभूत् । पश्चात् देवादिजीवभावादूर्ध्वं भूमिं ससर्जेति शेषः । अथो भूमिसृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः ससर्ज । पूर्यन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि ॥ ५ ॥

हिन्दी—उस (आदि पुरुष) से [तस्मात्] विराट्-पुरुष [विराट्] उत्पन्न हुआ [अजायत] (तथा) विराट्-पुरुष की देह से [विराजः अधि] क्षुद्र-पुरुष (अर्थात्-जीव) [पुरुषः] (उत्पन्न हुआ)। वह (जीव) [सः] उत्पन्न होते ही [जातः] पृथ्वी के [भूमिम्] पीछे [पश्चात्] और [अथो] आगे [पुरः] (तथा उसके परे (भी) पहुँच गया [अत्यरिच्यत] ॥ ५ ॥

Scanned by CamScanner

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।

वसन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥ ६ ॥

पदपाठ—यत् । पुरुषेण । हविषा । देवाः । यज्ञम् । अतन्वत ।

वसन्तः । अस्य । आसीत् । आज्यम् । ग्रीष्मः । इध्मः ।

शरत् । हविः ॥ ६ ॥

सायणभाष्यम्—यत् यदा पूर्वोक्तक्रमेणैव शरीरेषूत्पन्नेषु सत्सु देवाः उत्तरसृष्टिसिद्ध्यर्थं बाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन हविरन्तरासंभवात् पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन संकल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञं अतन्वत अन्व-तिष्ठन् तदानीम् अस्य यज्ञस्य वसन्तः वसन्तर्तुरेव आज्यम् आसीत् अभूत् । तमेवाज्यत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । एवं ग्रीष्म इध्मः आसीत् । तमेवेध्मत्वेन

संकल्पितवन्त इत्यर्थः। तथा शरद्धविः आसीत्। तामेव पुरोडाशादिहविष्ट्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः। पूर्वं पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन संकल्पः। अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेषरूपत्वेन संकल्प इति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

हिन्दी—जब [यत्] देवताओं ने [देवाः] पुरुष-रूपी हवि से [पुरुषेण हविषा] यज्ञ का विस्तार किया [यज्ञम् अतन्वत], (तब) वसन्त ऋतु [वसन्तः] उसका अर्थात् उस यज्ञ में प्रयुक्त [अस्य] घी [आज्यम्] था [आसीद्], ग्रीष्म ऋतु [ग्रीष्मः] इंधन [इध्मः] (तथा) शरद् ऋतु [शरद्] हवि [हविः] ॥ ६ ॥

Scanned by CamScanner

तं य॒ज्ञं ब॒र्हिषि॒ प्रौक्ष॒न् पुरु॑षं जा॒तम॑ग्र॒तः ।
तेन॑ दे॒वा अ॑यजन्त सा॒ध्या ऋष॑यश्च॒ ये ॥ ७ ॥

पदपाठ—तम् । य॒ज्ञम् । ब॒र्हिषि॑ । प्र । औ॒क्ष॒न् । पुरु॑षम् ।
जा॒तम् । अ॒ग्र॒तः । तेन॑ । दे॒वाः । अ॒य॒ज॒न्त । सा॒ध्याः ।
ऋष॑यः । च॒ । ये ॥ ७ ॥

सायणभाष्यम्—यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वभावनया यूपे बद्धं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन् प्रोक्षितवन्तः । कीदृशमित्यत्राह । अग्रतः सर्वसृष्टेः पूर्वं पुरुषं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम् । एतच्च प्रागेवोक्तं—'तस्माद् विराळजायत विराजो

अधिपूरुषः' इति । तेन पुरुषरूपेण पशुना देवा अयजन्त मानसयागं निष्पादितवन्त इत्यर्थः । के ते देवा इत्यत्राह । साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयः तदनुकूलाः ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः च ये सन्ति ते सर्वेऽप्ययजन्तेत्यर्थः ॥ ७ ॥

हिन्दी—(सृष्टि में) सबसे पहले [अग्रतः] उत्पन्न हुये [जातम्] उस [तम्] यज्ञीय (अर्थात् यज्ञ के साधनभूत) [यज्ञम्] पुरुष को [पुरुषम्] कुशाओं पर (अर्थात् कुशाच्छन्न यज्ञ-वेदिका पर) [बर्हिषि] जल से छिड़का (अर्थात् जल छिड़क कर उसे पवित्र किया) [प्रौक्षन्] (और) उस (याज्ञिक पुरुष) से [तेन] देवताओं ने [देवाः], साध्यों ने [साध्याः] और [च] जो [ये] ऋषि (थे) (उन्होंने) [ऋषयः] यज्ञ सम्पादित किया [अयजन्त] ॥ ७ ॥

Scanned by CamScanner

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम् ।
पशून्ताँश्चक्रे वायव्यान् । आरण्यान्ग्राम्याश्च ये ॥ ८ ॥

Scanned by CamScanner

पदपाठ—तस्मा॑त् । य॒ज्ञात् । स॒र्व॒ऽहुत॑ः । सम्ऽभृ॑तम् । पृ॒ष॒त्ऽआ॒ज्यम् । प॒शून् तान् । च॒क्रे॒ । वा॒य॒व्या॑न् । आ॒र॒ण्यान् । ग्रा॒म्याः । च॒ । ये ॥ ८ ॥

सायणभाष्यम्—सर्वहुतः । सर्वात्मकः पुरुषः यस्मिन् यज्ञे हूयते सोऽयं सर्वहुत् । तादृशात् तस्मात् पूर्वोक्तात् मानसात् यज्ञात् पृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्य संभृतं सम्पादितम् । दधि चाज्यं चेत्येवमादिभोग्यजातं सर्वं सम्पादितमित्यर्थः । तथा वायव्यान् वायुदेवताकाँल्लोकप्रसिद्धान् आरण्यान् पशून् चक्रे उत्पादितवान् । आरण्या हरिणादयः । तथा ये च ग्राम्याः गवाश्वादयः तानपि चक्रे । पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्यत्वं यजुर्ब्राह्मणे समाम्नायते—'वायवः स्थेत्याह वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः । वायव एवैनान् परिददति' (तै० ३।२।१।३) इति ॥ ८ ॥

हिन्दी—उस [तस्मात्] सर्वहुत [सर्वहुतः] यज्ञ से [यज्ञात्] दधि-घृतादि (भोज्य पदार्थ) [पृषदाज्यम्] उत्पन्न किये गये [संभृतम्] (तथा उस पुरुष ने) वायुविहारी [वायव्यान्], अरण्यवासी [आरण्यान्] तथा [च] जो [ये] ग्रामनिवासी [ग्राम्याः] हैं, उन पशुओं को [तान् पशून्] बनाया [चक्रे] ॥ ८ ॥

Scanned by CamScanner

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत ॥ ९ ॥
पदपाठ—तस्मात् । यज्ञात् । सर्वऽहुतः । ऋचः । सामानि ।

Scanned by CamScanner

जज्ञिरे । छन्दांसि । जज्ञिरे । तस्मात् । यजुः । तस्मात् ।
अजायत ॥ ९ ॥

सायणभाष्यम्—सर्वहुतः तस्मात् पूर्वोक्तात् यज्ञात् ऋचः सामानि च जज्ञिरे उत्पन्नाः । तस्मात् छन्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे । तस्मात् यज्ञात् यजुः अपि अजायत ॥ ९ ॥

हिन्दी—उस [तस्मात्] सर्वहुत [सर्वहुतः] यज्ञ से [यज्ञात्] ऋचायें (अर्थात् ऋग्वेद) [ऋचः] (और) सा-मन् (अर्थात् सामवेद) [सामानि] उत्पन्न हुए [जज्ञिरे] । छन्द (भी) [छन्दांसि] उससे (ही) [तस्मात्] उत्पन्न हुए [जज्ञिरे] (और) यजुष् (अर्थात् यजुर्वेद) उससे (ही) [तस्मात्] उत्पन्न हुआ [अजायत] ॥ ९ ॥

तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः ।
गावो ह जज्ञिरे तस्मात् तस्माज्जाता अजावयः ॥ १० ॥

पदपाठ—तस्मात् । अश्वाः । अजायन्त । ये । के । च । उभयादतः ।
गावः । ह । जज्ञिरे । तस्मात् । तस्मात् । जाताः ।
अजावयः ॥ १० ॥

सायणभाष्यम्—तस्मात् पूर्वोक्ताद्यज्ञात् अश्वा अजायन्त उत्पन्नाः ।
तथा ये के च अश्वव्यतिरिक्ता गर्दभा अश्वतराश्च—उभयादतः ऊर्ध्वाधोभागयोरु-

भयोः दन्तयुक्ताः सन्ति तेभ्यजायन्त । तथा तस्मात् यज्ञात् गावः च जज्ञिरे। किंच तस्मात् यज्ञात् अजावयः च जाताः ॥ १० ॥

हिन्दी—उस (यज्ञ) से [तस्मात्] घोड़े [अश्वाः] उत्पन्न हुये [अजायन्त] और जो कोई भी [ये के च] ऊपर-नीचे दोनों ओर (नुकीले) दांतों वाले हैं (अर्थात् गधे और खच्चर आदि) [उभयादतः] (वे भी उत्पन्न हुए)। उस (यज्ञ) से [तस्मात्] गायें (भी) [गावः] निश्चय ही [ह] उत्पन्न हुई [जज्ञिरे] (तथा) उससे [तस्मात्] भेड़-बकरियां (भी) [अजावयः] उत्पन्न हुई [जाताः] ॥ १० ॥

Scanned by CamScanner

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।

मुखं किमस्य कौ बाहू का ऊरू पादा उच्यते ॥ ११ ॥

पदपाठ--यत् । पुरुषम् । वि । अदधुः । कतिधा वि । अकल्पयन् ।
मुखम् । किम् । अस्य । कौ । बाहू इति । कौ ।
ऊरू इति । पादौ उच्येते इति ॥ ११ ॥

सायणभाष्यम्—प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते । प्रजापतेः प्राणरूपा देवाः यत् यदा पुरुषं विराड्रूपं व्यदधुः संकल्पेनोत्पादितवन्तः तदानीं कतिधा कतिभिः पकारैः व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः । अस्य पुरुषस्य मुखं किम् आसीत् । कौ बाहू अभूताम् । का ऊरू । कौ च पादावुच्येते । प्रथमं सामान्यरूपः प्रश्नः पश्चात् मुखं किमित्यादिना विशेषविषयाः प्रश्नाः ॥ ११ ॥

हिन्दी—जिस समय [यत्] (देवताओं ने) पुरुष को [पुरुषम्] विभक्त किया [व्यदधुः], (तब उसे) कितने भागों में [कतिधा] कल्पित किया गया [व्यकल्पयन्] ? उसका [अस्य] मुख [मुखम्] क्या (था) [किम्] ? (उसकी) भुजायें [बाहू] कौन-कौन सी (थीं) [कौ [?

Scanned by CamScanner

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः ।
ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ १२ ॥

पदपाठ—ब्राह्मणः । अस्य । मुखम् । आसीत् । बाहू इति । राजन्यः ।
कृतः । ऊरू इति । तत् । अस्य । यत् । वैश्यः ।
पत्ऽभ्याम् । शूद्रः । अजायत ॥ १२ ॥

सायणभाष्यम्—इदानीं पूर्वोक्तानां प्रश्नानामुत्तराणि दर्शयति । अस्य प्रजापतेः ब्राह्मणः ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः पुरुषः मुखमासीत मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । योऽयं राजन्यः क्षत्रियत्वजातिमान् पुरुषः स बाहू कृतः बाहुत्वेन निष्पादितः । बाहुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तत् तदानीम् अस्य प्रजापतेः यत् यौ ऊरू तद्रूपः

Scanned by CamScanner

वैश्यः संपन्नः ऊरुभ्यामुत्पन्न इत्यर्थः। तथाऽस्य पद्भ्यां पादाभ्यां शूद्रः शूद्रत्व-जातिमान् पुरुषः अजायत। इयं च मुखादिभ्यो ब्राह्मणदीनामुत्पत्तिर्यजुःसंहितायां सप्तमकाण्डे—"स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत" (तै० सं० ७।१।१।४) इत्यदौ विष्पष्टमाम्नाता। अतः प्रश्नोत्तरे उभे अपि तत्परतयैव योजनीये ॥ १२ ॥

हिन्दी—ब्राह्मण-वर्ग [ब्राह्मणः] उस (पुरुष) का [अस्य] मुख [मुखम्] था [आसीत्], (उसकी) दोनों भुजायें [बाहू] क्षत्रिय-वर्ग [राजन्यः] बना दी गई [कृतः]। जो [यद्] वैश्य-वर्ग (था) [वैश्यः] वह [तद्] (उस पुरुष की) जंघायें (थीं) [ऊरू]। (उसके) दोनों पैरों से [पद्भ्याम्] शूद्र-वर्ग [शूद्रः] उत्पन्न हुआ [अजायत] ॥ १२ ॥

Scanned by CamScanner

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।
मुखादिन्द्रं श्चाग्निश्चं प्राणाद्वायुरजायत ॥ १३ ॥

पदपाठ—चन्द्रमाः । मनसः । जातः । चक्षोः । सूर्यः । अजायत । मुखात् । इन्द्रः । च । अग्निः । च प्राणात् । वायुः । अजायत ॥ १३ ॥

सायणभाष्यम्—यथा दध्याज्यादिद्रव्याणि गवादयः पशव ऋगादि वेदा ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्ना एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह । प्रजापतेः मनसः सकाशात् चन्द्रमाः जातः । चक्षोः च चक्षुषः सूर्यः अपि अजायत । अस्य मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च देवावुत्पन्नौ । अस्य प्राणात् वायुरजायत ॥ १३ ॥

हिन्दी—(उस पुरुष के) मन से [मनसः] चन्द्रमा [चन्द्रमाः] उत्पन्न हुआ [जातः], आंख से [चक्षोः] सूर्य [सूर्यः] उत्पन्न हुआ [अजायत], मुख से [मुखात्] इन्द्र [इन्द्रः] और [च] अग्नि [अग्निः] तथा [च] प्राणों से [प्राणात्] वायु [वायुः] उत्पन्न हुआ [अजायत] ॥ १३ ॥

Scanned by CamScanner

नाभ्यां आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।
पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ अकल्पयन् ॥ १४ ॥

पदपाठ—नाभ्याः । आसीत् । अन्तरिक्षम् । शीर्ष्णः । द्यौः । सम् । अवर्तत । पत्ऽभ्याम् । भूमिः । दिशः । श्रोत्रात् । तथा । लोकान् । अकल्पयन् ॥ १४ ॥

सायणभाष्यम्—यथा चन्द्रादीन् प्रजापतेः मनः प्रभृतिभ्योऽकल्पयन् तथा अन्तरिक्षादीन् लोकान् प्रजापतेः नाभ्यादिभ्यो देवाः अकल्पयन् उत्पादितवन्तः । एतदेव दर्शयति । नाभ्याः प्रजापतेर्नाभेः अन्तरिक्षमासीत् ।

Scanned by CamScanner

शीर्ष्णः शिरसः द्यौः समवर्तत उत्पन्ना। अस्य पद्भ्यां पादाभ्यां भूमिः उत्पन्ना। अस्य श्रोत्रात् दिशः उत्पन्नाः ॥ १४ ॥

हिन्दी—(उस पुरुष की) नाभि से [नाभ्याः] अन्तरिक्ष [अन्तरिक्षम्] हुआ [आसीत्], सिर से [शीर्ष्णः] द्युलोक [द्यौः] बना [समवर्तत] दोनों पैरों से [पद्भ्याम्] भूलोक [भूमिः] (तथा) कानों से [श्रोत्रात्] दिशायें [दिशः] (बनीं)—इस प्रकार [तथा] (देवताओं ने) सभी लोकों को लोकान्] कल्पित किया [अकल्पयन्] ॥ १४ ॥

Scanned by CamScanner

सप्तास्यासन्परिधयः त्रिः सप्त समिधः कृताः ।
देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन्पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥

पदपाठ—सप्त । अस्य । । आसन् । परिऽधयः । त्रिः सप्त । सम्ऽइधः । कृताः । देवा । यत् । यज्ञम् । तन्वानाः । अबध्नन् । पुरुषम् पशुम् ॥ १५ ॥

Scanned by CamScanner

सायणभाष्यम्—अस्य सांकल्पिकयज्ञस्य गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि परिधयः आसन्। ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधयः उत्तरवेदिकास्त्रय आदित्यश्च सप्तमः परिधिप्रतिनिधिरूपः। अत एवाम्नायते—"न तस्य पुरस्तात् परि दधात्यादित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद् रक्षांस्यपहन्ति" (तै० सं० २।६।६।३) इति। तत एत आदित्यसहिताः सप्त परिधयोऽत्र सप्त छन्दोरूपाः। तथा समिधः त्रिः सप्त त्रिगुणीकृतसप्तसंख्याकाः एकविंशतिः कृताः।—"द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः" (तै० सं० ५।१।१०।३) इति श्रुताः पदार्था एकविंशतिदारुयुक्तेध्मत्वेन भाविताः। यत् यः पुरुषो वैराजोऽस्ति तं पुरुषं देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपाः यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं तन्वानाः कुर्वाणाः पशुम् अबध्नन् विराट् पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः। एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र 'यत्पुरुषेण हविषा' इत्युक्तम् ॥ १५ ॥

हिन्दी—यज्ञ का विस्तार करने वाले (अर्थात् यज्ञ-सम्पादक) [यज्ञं तन्वानाः] देवताओं ने [देवाः] जब [यत्] मेध्यपुरुष को [पुरुषम्] (यूप में) बाँधा (अर्थात् संयत किया) [अबध्नन्], (तब) उसकी [अस्य] सात [सप्त] परिधियाँ [परिधयः] थीं [आसन्] (और) इक्कीस [त्रिः सप्त] समिधायें [समिधः] बनाई गई [कृताः] ॥ १५ ॥

Scanned by CamScanner

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥

पदपाठ—यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् । ते । ह । नाकम् । महिमानः । सचन्त । यत्र । पूर्वे । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥१६॥

सायणभाष्यम्—पूर्वं प्रपञ्चेनोक्तमर्थं संक्षिप्यात्र दर्शयति । देवाः प्रजापतिप्राणरूपाः यज्ञेन यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञं यथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिम् अयजन्त पूजितवन्तः । तस्मात् पूजनात् तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्रूपविकाराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यानि आसन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्तभागार्थः संगृहीतः । अथोपासनतत्फलानुवादकभागार्थः संगृह्यते । यत्र यस्मिन् विराटप्राप्तिरूपे नाके पूर्वे साध्याः पुरातना विराडुपास्तिसाधकाः देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तत् नाकं विराट् प्राप्तिरूपं स्वर्गं ते महिमानः तदुपासका महात्मानः सचन्त समवयन्ति-प्राप्नुवन्ति ॥ १६ ॥

हिन्दी— देवताओं ने [देवाः] यज्ञ के साधनभूत (पुरुष) से [यज्ञेन] सृष्टि—यज्ञ को [यज्ञम्] सम्पादित किया [अयजन्त]। वे ही (अर्थात् उक्त यज्ञ में विधि-सूचिका तत्तत् बातें) [तानि] प्राथमिक [प्रथमानि] (यज्ञ-निर्धारक) नियम [धर्माणि] थे [आसन्]। 'उस यज्ञ से प्रादुर्भूत) वे शक्तियाँ [ते महिमानः] निश्चय ही [ह] स्वर्ग-लोक को [नाकम्] जा पहुँचीं [सचन्त], जहाँ कि [यत्र] पुरातन (अर्थात् सृष्टि-रचना के पूर्व विद्यमान) [पूर्वे] साध्य देवता (अर्थात् सृष्टिसाधक देवगण) [साध्याः देवाः] रहा करते हैं [सन्ति] ॥ १६ ॥

Scanned by CamScanner